

De bedoeling van bevrijding

Het thema voor de Nationale Viering van de Bevrijding dit jaar duidt solidariteit als *de ruggengraat van vrijheid*. We vieren dit jaar dus niet alleen de vrijheid. Omdat het niet de bedoeling is vrijheid alleen te vieren.

Op 5 mei 1945 werd de met kostbare offers herwonnen vrijheid teruggegeven aan de bevolking van Nederland. Die vijfde mei was een nieuw begin. Maar we mogen de betekenis van de bevrijding niet versmallen tot die ene dag. Natuurlijk, de vijfde mei is een markant en symbolisch moment in onze geschiedenis. Maar de bevrijding was ook een opdracht voor de toekomst. Vrijheid immers is niet iets dat we als een rustig en zeker bezit kunnen koesteren, iets dat ons als vanzelf wel gegeven blijft. Vrijheid moeten we leren, oefenen, verdedigen, ontwikkelen en delen. En dat telkens weer opnieuw. Vrijheid groeit noch gedijt in een context van vrijblijvendheid. Vrijheid verplicht, hoe tegenstrijdig dat op het eerste gehoor ook klinkt. De vrijheid van meningsuiting, bijvoorbeeld, veronderstelt dat we een mening hebben leren vormen, en ook dat we inzien dat die ten dienste staat van dialoog, debat en democratie. Bevrijden, dat is een werkwoord.

Het is al evenmin mogelijk de bedoeling van de bevrijding te versmallen tot vrijheid, zeker wanneer die louter als individuele vrijheid wordt begrepen. Natuurlijk, die individuele vrijheid is essentieel, dat blijkt uit elke serieuze studie naar het vrijheidsbegrip. In het einde van slavernij, en dus in het einde van de individuele *onvrijheid*, ligt de kiem van ons begrip van vrijheid. Een begrip dat zich in de loop van de geschiedenis verder heeft ontwikkeld tot een intussen meerstemmig begrip van vrijheid, waarin we zowel een *vrijheid van* als een *vrijheid om* kunnen herkennen. Tot een begrip, zou ik willen zeggen, dat zonder veel aarzeling als de meest wezenlijke kernwaarde van onze politieke en economische orde, van onze democratische en sociale rechtstaat kan worden gezien. Een begrip dat de kern, zo niet de ruggengraat, vormt van de menselijke waardigheid waarin de vrijheid zijn uiteindelijke zin vindt.

Maar met het verhaal van de vrijheid is niet het hele verhaal van de mens verteld. Mensen zijn bedoeld als relationele wezens. Vrijheid wordt beleefd in verbondenheid met anderen en veronderstelt dus ook verantwoordelijkheid, al is het alleen maar omdat de vrijheid van de een ten koste kan gaan van die van een ander. Dat is onvermijdelijk omdat mensen nu eenmaal niet alleen zijn. Mensen zijn juist op allerlei manieren met elkaar verbonden en dus ook van elkaar afhankelijk. Die onderlinge afhankelijkheid is een essentieel gegeven dat ons niet de keuze laat alleen te kiezen voor het eigen ik. Dat is niet de bedoeling van vrijheid, dat is gemankeerde vrijheid, en het zou trouwens ook niet erg verstandig zijn. We leven immers in een samenleving waarin die onderlinge afhankelijkheid steeds duidelijker en ingewikkelder aan het worden is. De vraag is niet of we solidariteit nodig hebben. De vraag is of we die solidariteit nog kunnen opbrengen.

Een groeiende wederzijdse afhankelijkheid betekent nog geen solidariteit. Een netwerk is nog geen ruggengraat. Bovendien: solidariteit is een lastig en ingewikkeld begrip. Het is verwant met begrippen als broederschap, vriendschap, lotsverbondenheid, offervaardigheid, medemenselijkheid, naastenliefde, compassie, empathie, onbaatzuchtigheid, eendracht en

onderling vertrouwen. Solidariteit komt voor tussen mensen, in en tussen groepen en wordt, net zoals vrijheid, gezien als een algemeen geldend beginsel. Victor, een van de studenten met wie ik over het onderwerp van deze lezing sprak, formuleerde een mooie definitie. ‘Solidair zijn’, zo zei hij, ‘wil zeggen dat ik als individu bereid ben een stapje terug te zetten om er voor te zorgen dat we daardoor met zijn allen twee stappen vooruit komen.’

Het voor dit jaar gekozen thema is als ik het goed zie precies vanuit dat besef gekozen. Vrijheid is geen gemakkelijk verhaal. Maar solidair zijn is misschien nog wel veel moeilijker dan vrij zijn. Het vraagt om het vermogen zichzelf als een ander te zien. En het vraagt om het vermogen te begrijpen en te accepteren dat er tussen vrijheid en solidariteit soms ook sprake is van een ongemakkelijke tegenstelling. Soms vraagt solidariteit, net als vrijheid trouwens, om een offer. In een tijd waarin we vooral worden aangesproken als burger-consumenten die voor hun eigen welzijn tal van vrijheidsrechten kunnen inroepen en die zich als kiezende klanten op vrije markten kunnen bewegen hebben we wellicht wat minder leren zien dat die persoonlijke vrijheid soms moet worden begrensd ten behoeve van het algemene welzijn, het *bonum commune*, in onze samenleving.

In een tijd van ontgrenzing en overvloed is het soms moeilijk het nut van grenzen te zien. Maar de hier bedoelde begrenzing dient uiteindelijk ook de persoonlijke ontplooiing en de ‘positieve vrijheid’ van de burgers van een vrije samenleving zelf. Dat is geen nieuw inzicht, het werd bijvoorbeeld twee en een halve eeuw geleden al fraai onder woorden gebracht door de politiek filosoof Montesquieu. Die schreef in zijn ‘De l’esprit des lois’ (Over de geest van de wetten) enkele fraaie zinnen over wat vrijheid is:

In een democratie lijkt het volk inderdaad te doen wat het wil; maar politieke vrijheid is niet hetzelfde als kunnen doen wat je wilt. De vrijheid in een staat, dat wil zeggen in een samenleving waarin wetten bestaan, houdt in dat mensen kunnen doen wat ze zouden kunnen willen, en dat ze niet gedwongen worden te doen wat ze niet zouden moeten willen. Laten we ons goed realiseren wat onafhankelijkheid en vrijheid is. Vrijheid is het recht om alles te doen wat de wetten toestaan, en als één burger zou kunnen doen wat de wetten verbieden, dan was die burger zijn vrijheid kwijt, want dan zou ieder ander dit ook kunnen gaan doen.

Dit belangrijke inzicht ligt ook besloten in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die dit jaar precies zestig jaar geleden is vastgesteld. Ik citeer uit artikel 29 van die verklaring:

Een ieder heeft plichten jegens de gemeenschap, zonder welke de vrije en volledige ontplooiing van zijn persoonlijkheid niet mogelijk is. (...) In de uitoefening van zijn rechten en vrijheden zal een ieder slechts onderworpen zijn aan die beperkingen, welke bij de wet zijn vastgesteld en wel uitsluitend ter verzekering van de onmisbare erkenning en eerbiediging van de rechten en vrijheden van anderen en om te voldoen aan de gerechtvaardigde eisen van de moraliteit, de openbare orde en het algemeen welzijn in een democratische gemeenschap.

Duurzame vrijheid is dus gediend met een vermogen tot zelfbeheersing en vraagt soms een zekere inperking. Dat is geen inzicht dat we de laatste jaren gemakkelijk omarmen. Dat was toch niet de bedoeling van de bevrijding? Ik denk het eerlijk gezegd van wel. De bedoeling van de bevrijding ontstijgt het belang van de puur individuele vrijheid. Beter gezegd: alleen een visie op vrijheid waarin die vrijheid telkens met het belang van solidariteit verbonden wordt zet die vrijheid in een perspectief dat recht doet aan de antropologische constante, aan het inzicht dat het de bedoeling van de mens is, er niet alleen voor zichzelf, maar er ook voor zijn medemens te zijn. Of dat adequaat te vangen is met het wat medisch aandoende beeld van een ruggengraat weet ik niet, hoewel een ruggengraat inderdaad zowel de stevigheid als de buigzaamheid dient.

Mensen zijn niet óf individu óf lid van een gemeenschap maar zijn dat onvermijdelijk en altijd allebei tegelijk. Dat geeft spanningen die niet kunnen worden weggeredeneerd door een van die twee hoedanigheden de boventoon te laten voeren. Misschien is het muzikale beeld van een meerstemmig maar harmonieus gezette contrapunt meer op zijn plaats als een verbeelding van de verhouding tussen vrijheid en solidariteit. Wie weet zagen we precies om die reden Stasi-officier Wiesler in de film *Das Leben der Anderen* bij het beluisteren van Beethovens sonate *Appassionata* (ook bekend onder de titel *Sonate vom Guten Menschen*) ineens beseffen dat politieke en maatschappelijke systemen niet straffeloos die kwetsbare balans kunnen verstoren. Na het horen van die muziek besluit hij tot verzet tegen het systeem dat mensen reduceerde tot instrumenten, tegen een systeem dat mensen hun vrijheid, en dus hun persoonlijkheid en waardigheid ontnam.

Zelfs als het om vrijheid gaat mogen we de bedoeling van mensen dus niet uit het oog verliezen, en die vraagt om een voortdurende verbinding van vrijheid en solidariteit. Het lijkt me belangrijk daarvoor vandaag weer eens aandacht te vragen, want die opdracht zal er de komende jaren niet gemakkelijker op worden. Ik noem drie ontwikkelingen. We weten, ten eerste, uit Europees waardenonderzoek en ook uit het werk van de Amerikaanse politicoloog Putnam dat het solidair zijn met vreemden moeilijker is dan met mensen met wie er al een verwantschap was. In een samenleving die steeds meer zal zijn opgenomen in een transnationale realiteit van migratie en globalisering is solidariteit daarom minder gemakkelijk. Voordat we er erg in hebben, regeert de angst in plaats van de vrijheid. En angst voedt wantrouwen en geslotenheid terwijl vrijheid om vertrouwen en openheid vraagt. Daarom moeten politieke en maatschappelijke elites het contact herstellen met groepen in de samenleving voor wie de met het kosmopolitische ideaal verbonden leefwereld vooral naar het leven van anderen verwijst, en die zich, onbegrepen, afwenden van de samenleving. Onbekend maakt ombemind.

Maar ook het omgekeerde zal zich voor gaan doen: door nieuwe medische biotechnologie raakt steeds meer bekend over bijvoorbeeld de gezondheidskansen van mensen. Solidariteit, en hier denk ik dan vooral aan de solidariteit zoals gestalte kreeg in collectieve verzekeringen, was altijd ook gebaseerd op een zekere onbekendheid en een niet-weten. Hoeveel solidariteit zullen we kunnen opbrengen als onze gezondheidsrisico's net zo kenbaar worden als de kleur van onze ogen? Ook in ontwikkelingen in de technologie van gezondheid en genetica liggen reële moeilijkheden voor de mogelijkheid van solidariteit,

bedreigingen die nog worden versterkt wanneer we individuele keuzevrijheid systematisch hoger waarderen dan het gemeenschappelijke welzijn. Net als vrijheid vraagt solidariteit om persoonlijke verantwoordelijkheid. Net als vrijheid vraagt dat om oefenen en leren. Dat is, ten derde, niet gemakkelijk in een samenleving die solidariteit steeds meer heeft ondergebracht in slimme systemen en anonieme administraties. Leela, die net als Victor deel uitmaakte van de groep studenten met wie ik ter voorbereiding van deze lezing spreken mocht, sprak van een in systemen gestolde en daardoor bijkans onzichtbaar geworden solidariteit, waardoor ook het zicht op de bedoeling van die solidariteit zo langzamerhand uit het gezichtsveld van mensen is verdwenen. Zonder zelf ervaren wederkerigheid worden de voorwaarden voor een vitale solidariteit zo al te zeer op de proef gesteld, en wie weet zelfs ondermijnd. Ook die ontwikkeling vraagt om aandacht, en wellicht om een gericht programma om de zichtbaarheid en de rol van persoonlijke verantwoordelijkheid voor het lot van anderen te herstellen. We zien het bijvoorbeeld al in de sfeer van ontwikkelingssamenwerking, waar mensen zelf, geholpen door het internet, direct bij de lotsverbetering van verre anderen betrokken zijn.

Bevrijden is een opdracht, die er niet simpeler op geworden is in een samenleving die soms lijkt te zijn vergeten hoezeer degenen die voor onze vrijheid hebben gevochten dat hebben gedaan vanuit de overtuiging dat de vrijheid van eenieder evenveel waard is, en dat we niet alleen voor het bevechten van, maar ook voor het genieten van die vrijheid dwingend op elkaar aangewezen zijn. We vieren dus vandaag niet alleen de vrijheid, omdat we vrijheid niet alleen behoren te vieren. Dat was althans niet de bedoeling van de bevrijding.

De auteur dankt Zippora Elders, Govert van Gorcum, Victor van Kleef, Leela Koenig, Hans Postma en Niels Vermeul, allen student aan de Universiteit Leiden, voor een inspirerend gesprek over solidariteit en vrijheid.

Ook dankt hij Anne Veldhoven voor assistentie bij de voorbereiding van deze tekst.

De vertaling van het citaat van Montesquieu is van Jeanne Holierhoek.